

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

BIERNACZKY János

A kultúrák organikus élőlények. Hozzászólás egy hasonlat kapcsán Frobenius megítéléséhez

Eredeti közlés/Original publication:

Kézirat / Manuscript (1983)

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.694

Dátum/Date: 2013. október/October 27. – 2014. április/April 28.

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

BIERNACZKY János: Hozzászólás egy hasonlat kapcsán Frobenius megítéléséhez, *AHU MATT*, 2014, **pp. 1–10. old.**, No. 000.000.694, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

– kézirat az Afrikai Kutatási és Kiadási Program archívumában

Kulcsszavak/Key words

magyar Afrika-kutatás, Leo Frobenius paideuma-elmélete, az elmélet széleskörű kritikai visszhangja, az elmélet másféle felfogásának lehetősége, a kiemelkedő személyek szerepének eltúlzott megítélése a 19. században, a közösségben rejlő kulturális erővonalak dinamizmusa

African studies in Hungary, Paideuma-theory of Leo Frobenius, widespread negative criticism echoes of this theory, the possibility of a different perception of this theory, exaggerated perception of the role of the prominent individuals in the 19th century, dynamism of the cultural power lines embedded

in the community

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS,
ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMEN-
TUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC
SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES,
COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség
szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/
writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian,
Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk
vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free
but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók,
kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattá-
ri szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag
anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikanisztikai kutatásokat, illetve
ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tev-
kenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian
Union is a non-profit organisation that has created this electronic database
for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of
this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of
Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the
other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African
themes in its entirety from the beginning until the present day.

A KULTÚRÁK ORGANIKUS ÉLŐLÉNYEK

Hozzászólás egy hasonlat kapcsán Frobenius megítéléséhez

Biernaczky János

A társadalmi, történelmi és kulturális jelenségekre vonatkozó szemléletnek századunkban a korábbi időszakokhoz képest mind gyorsabb megváltozása, átalakulása többek között abból is világosan látszik, hogy az ezt tükröző tudományos munkák s a bennük foglalt szemléletmódok uralma – ha úgy tetszik, divatja – általában rövidebb ideig tart, mint az elmúlt századokban. Ezt a felgyorsulást más, lényegesebb jelenségek mellett többnyire a recenziók készítőinek igyekezete is jelzi, amikor az újabb és még újabb szempontrendszereket megismerve, jól-rosszul leplezett fölénytudattal mutatnak rá a régebbi, a meghaladott felfogások nézőpontjainak korlátaira, elavult voltára, szem elől tévesztve, hogy előbb-utóbb szükségszerűen ugyanennek kell majd kiderülnie a pillanatnyilag helyeselt modernebb elméletekről is.

A recenzióíróval többé-kevésbé rokon foglalkozást űző tudománytörténészek egyike-másika néhanapján szintén beleesik az említett hibába, főképpen amikor megfeledkeznek róla, hogy a régebbi korok tudósainak szellemi vívmányait nem csak mai szemmel kell felülbírálniuk, hanem saját korukba és a történelem menetébe ágyazva is.

Mint dolgozatom címe elárulja, a több mint 110 évvel ezelőtt született s majd 50 esztendeje elhunyt német afrikanista, Leo Frobenius tudománytörténeti megítélése ellen támasztok kifogást, mégpedig ezúttal egy olyan a maga idején méltánylást érdemlő törekvésével kapcsolatban, amelynek a mondanivalóját manapság nem érzékelik, mert korabeli mozgatórugóit figyelmen kívül hagyják.

Az 1873-ban született Frobenius-ról annyit: első etnológiai tanulmányait 20 évesen publikálja, s ettől kezdve haláláig a tanulmányok és kötetek hosszú sorát bocsátja közre. Először németországi etnológiai múzeumokban dolgozik, majd 1904-ben, 31 évesen kijut Afrikába, ahová a harmincas évek közepéig 12 expedíciót vezet. A húszas évek elején egy tudományos intézetet alapít, amely – az ő nevét viselve – ma is működik.

A terjedelmes és sokféle témakört felölelő életmezből egyetlen morzsányi részletet, az először 1921-ben publikált, majd 1932-ben részletesebben kifejtett paideuma-elmélet néhány alapvonását emelem ki, vázolva az „utókor” ehhez fűzött elmarasztaló megállapításait, majd kifejtve az elméletnek azt a figyelmen kívül hagyott alapvető indítékát, amely alapján a jelenkori illetékesek megítélését bizonyos értelemben elhibázottnak tekintem. Hozzá kell ehhez fűznöm: jónéhány egyéb gondolatával és megállapításával kapcsolatban is hasonló a helyzet. Ezzel az észrevétellel ennek ellenére nem az a célom, hogy bizonyos egyoldalúságait és félrefogásait elkendőzzem.

Néhány évvel a paideuma-elmélet publikálása után Paul Hambruch, a Hamburgi Egyetem magántanára és Hamburg Etnológiai Múzeumának igazgatója terjedelmes vitacikket ír, s abban tömör pontokba foglalja Frobenius paideuma-elméletének a tartalmát. A 11 pontból itt csak az első 4-et ismételtem meg, s a továbbiakban ezek közül is főképpen az elsővel foglalkozom.

„1. Emberi hordozóival szemben a kultúrát önálló organizmusként kell felfogni.

2. Minden kulturális formát sajátos élőlénynek kell tekinteni, mely megszületik, majd az erőelhasználódás biológiai törvénye szerint megél egy gyermek-, egy ifjú-, egy férfi- és egy öregkort (s végül elpusztul).

3. A kulturális formák sajátos növekedési folyamatoknak vannak alávetve.

4. Nem az ember akarata viszi előre a kultúrát, hanem a kultúra „tölti el” az embert.”¹

Első hallásra ezek a hasonlatok manapság kétségkívül önkényesnek és elfogadhatatlannak tűnnek, s mintha minden további nélkül igazat kellene adnunk annak a megállapításnak, amelyet Frobenius születési centenáriuma alkalmából egyik méltatója, a magyar Vajda László tett, s mely szerint: „Fölösleges e vulgáris biologizmus naivitásába elmélyedni...”²

Az 1973-ban sorra került centenáriumi megemlékezések egyikében a paideuma-elméletre vonatkozóan hasonlóan vélekedik a Majna-menti Frankfurtban működő Frobenius Intézet igazgatója, Eike Haberland is, mondván, hogy Frobenius

¹ Hambruch, Paul: *Das Wesen der Kulturkreislehre*, Hamburg 1924, 14. old.

² Vajda László: Leo Frobenius heute, *Zeitschrift für Ethnologie*, Braunschweig 1973, 21. old.

„...tantétele, mely szerint a kultúrák biológiai szervezetek, azoknak saját létük van, függetlenül az embertől, aki nem több, mint az adott kultúra hordozója, nem élte túl romantikus feltalálóját.”³

Ha Frobenius tisztelői így nyilatkoznak, nem csoda, hogy életművét a maga egészében elhibázottnak tartó bírálói a paideuma-elmélet megítélésére vonatkozóan is sokkal élesebb hangot ütnek meg. Ízelítőnek csupán az NDK-beli Thea Büttner és Lutz Gentsch által 1979-ben közösen írt tanulmány néhány rövid kitételét idézem:

„...elválasztotta a kultúrát az embertől...”,
„...hangsúlyozta a kultúra földrajzi környezethez fűződését...” és
„...elhatárolva magát a 19. századi feltörekvő polgárság evolucionizmusától, teljes mértékig lemondott a társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségének a kutatásáról...”⁴

Mielőtt megpróbálnám Frobeniusnak a kultúra jellemzésére alkalmazott biológiai analógiáját más megvilágításba helyezni, hadd emlékeztessenek arra, hogy a különféle tudományos magyarázatok által használt analógiák mindig korhoz kötöttek, és a maguk idején ezekhez a hasonlatokhoz többnyire gazdag asszociációs háttér tapad. Később az analógiák azonban elkopnak, gondolattársítási perifériájuk leolvad róluk, és az eleinte sokat ígérő hasonlatok ilyen módon semmitmondó kijelentésekké sorvadnak. Amiből persze az is kikövetkeztethető, hogy például 2008-ban, Lévi-Strauss születési centenáriuma alkalmával senki se fog megütközni azon, ha valamelyik ünnepi méltatója kijelenti:

„...a nyelvészettudománytól naiv módon kölcsönvett strukturalista modelljeivel, ezekkel az üres absztrakciókkal próbált magyarázatot találni a társadalmi rendszerben érvényesülő vezérlő és egyensúlyozó dinamizmusok működésére...”

Ezzel az ironikus jóslattal csupán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy egy hasonlat, ha azonosságként állítják elénk, akkor is hasonlat marad,

³ Haberland, Eike: Leo Frobenius aujourd'hui, Köln 1974 (by Deutsche UNESCO-Kommission), 28. old.

⁴ Büttner, Thea – Gentsch, Lutz: Leo Frobenius (1873–1938), Leistungen und Irrwege eines bürgerlichen Afrikaforschers und spätkapitalistischen Kulturphilosophen, *Asien, Afrika, Lateinamerika*, 7, 2, 1979, 297. old.

„...aminek a jogosultsága, mint minden hasonlaté, természetesen csak részleges...”⁵

A mondat második felét egyébként a fiatal Frobeniustól vettem kölcsön.

S most vegyük szemügyre először a 19. század kilencvenes éveinek Európájában az ún. tanult emberek közgondolkodásának – úgy is mondhatnám hiedelemvilágának – néhány jellegzetes vonását, majd ezután Frobenius 1898-ban publikált művének, *Az afrikai kultúrák eredeté-nek* (Der Ursprung der afrikanischen Kulturen) néhány gondolatát, összefüggésbe hozva a felidézett korszellemmel. A paideuma-elmélet fentebb felsorolt alapgondolatai már a 25 éves afrikanista idézett művében megtalálhatók.

A részben tíz- és százezer éves léptékben tett megfigyeléseken nyugvó darwinista evolúció-elméletet az utolsó röpke néhány ezer évre, és azon belül, analógiaként, az ember szellemi fejlődésének és az azal párhuzamosan az emberi társadalomnak az élettörvényeire sematikusán kiterjesztve, a múlt század végén az európai emberek többsége úgy érzi, az emberiség a maga fejlődésének eddigi legmagasabb csúcsára ért, és ez a fejlődés szükségszerűen és feltartóztathatatlanul továbbfolyik. A technika és a tudomány imponálóan gyors fejlődése által alátámasztott optimizmust, továbbá a karöltve kialakult polgári individualista szemléletet nagymértékben fokozta az a hőskultusz, amely a történelem terén, az angol Carlyle-től a német Mommsenig a döntő történelemformáló erőnek a nagy egyéniséget – Napóleont, Nagy Sándort vagy Julius Caesart – tekintette.

Ez a „nagy embereket” mindenek fölé helyező szemlélet egyúttal kiterjedt Kolumbusztól Magellánig és James Cookig a híres felfedezőkre, majd az utolsó 100–150 év tudományos és technikai feltalálóiira is. Idesorolva a művészet nagyjait, a művészettörténet és a romantikus irodalom szintén megerősítette ezt a fölértékelést, s végül is úgy hitték, az emberiség sorsát kizárólag a kiemelkedő, lángeszű emberfők alakítják, és fejlesztik egyre tovább.

Ennek az aránytévesztő értékrendnek a világában nő fel Frobenius, aki már kamaszkora óta saját hősei, a földrajzi utazók és felfedezők írásait bújja, majd az etnológia művelésére szánva magát, a német és utóbb az angol és francia nyelven elérhető korabeli etnológiai iroda-

⁵ Frobenius, Leo: *Der Ursprung der afrikanischen Kulturen*, Berlin 1898, VII–VIII. old.

lomnak esik neki. A természettudomány sugalló példáit ugyanakkor ásványtani tanulmányaiból igyekszik magába szívni.

Frobenius úgy látja, az etnológiailag legkevésbé feltárt földrész Afrika. Ezért figyelme mind jobban erre a kontinensre összpontosul. Már említett első könyvének, „Az afrikai kultúrák eredeté”-nek a központi problémája: állásfoglalás a német etnológusok korabeli vitájában arra vonatkozólag, vajon az egymástól nagy távolságban föllett azonos vagy hasonló kulturális elemek – hasonlóan megformált tárgyak, eszközök, illetőleg hiedelmek – tekintetében egymástól függetlenül keletkezett hasonló emberi leleményekre kell-e gondolni, vagy pedig erre a gyakori jelenségre a földrajzi elterjedés ad kielégítő magyarázatot.

A természettudományok korabeli óriási tekintélyének, módszertanai utánzásának feltűnő nyomait viselő munka három részre tagozódik. Az első az általános művelődéstudomány – az ún. „Kulturlehre”-vel – foglalkozik, és pedig kizárólag elméleti szinten, s főképpen az etnológiára vonatkoztatva a kultúra fogalmát. A továbbiakban elsősorban innen merítjük idézeteinket. A második – a terjedelmes anatómiai részben – a tárgyi néprajzi elemek összehasonlító vizsgálatát végzi el a fiatal szerző, hogy kultúrkör- és migrációelméletét alátámassza. A harmadik részben – melyet fiziológiai vizsgálatnak nevez – az afrikai kultúrák egészének életformáját tárgyalja.

Etnológiai tanulmányai hatására Frobenius élesen szembefordult a fentebb vázolt korabeli európai individualista szemlélet egyoldalúságával. Mint szóban forgó munkájának első részében mondja, megfelelő csoportosítás után az afrikai és óceániai teljes tárgyi kultúrakincs összehasonlító anatómiai vizsgálatát elvégezte. Ezzel könyve második részére céloz, amely – kiragadott jellegzetes példákkal – a pajzsok különböző fajtaíaitól az íjakon, késeken, hajítókéseken, fejszéken, dárdákon, nyílvevőkön és parittyákon át a hangszerekig, a dobokig, a különböző kunyhókig és azok bútorzatáig, rajzokkal szemléltetett gazdag összehasonlító anyaggal támasztja alá a tárgyi néprajzi elemek földrajzi vándorlását. Említett megjegyzése után – az elméleti első részben – gondolatát így fűzi tovább:

„Ezek az anatómiai fejtegetések azt bizonyítják, hogy a kultúrák lehetővé teszik fiziológiai megvizsgálásukat.”

– ezen az egyes kultúrák, illetőleg kultúrkörök életformájára vonatkozó vizsgálatot érti –, s életkorával menthető magabiztossággal így folytatja:

„...e vizsgálat eredményei révén a rokonság bizonyítéka teljes bizonyossággal kimutatható.”⁶

Majd fölveti a kérdést:

„...mi jogosít fel engem annak a feltételezésére, hogy... a művelődéstudományt ilyen önállóan kezelhetjük, holott úgy tűnik, az etnológiában az első szerepet mégiscsak az ember játssza, és a kultúra csupán az ő produktuma? Épp ez utóbbit vitatom – folytatja fejtegetését. Az ember a kultúrának a hordozója, annak a motorja, bár szűkebb értelemben véve. Még a mi korunk történelmében is – amelyben pedig az individualitás a lehetőséghez mérten nagyon jelentős – a kulturális fejlődés nagy folyamatának mindig csak egy viszonylag semmitmondó megszakítását látjuk. Napóleon és Nagy Sándor birodalmának, alapítójuk személyisége ellenére, tartós fennmaradás nélkül össze kellett omlania. S vajon ezek az események egyebek voltak-e, mint a rendelkezésre álló expanziós erő túlzott kihasználásai? Amerika fölfedezése vajon minden egyéb vonatkozás nélkül Kolumbus műve-e? Egy ilyenfajta vállalkozás nem volt-e sokkal inkább a fölfedezések történeti folyamatának szükségszerű folytatása, megalapozva a korábbi fölfedezések hosszú sorával? A gőzkazán föltalálása, egy Darwin elmélete, egy Rafael festményei vagy Wagner szerzeményei nem jelentenek semmi egyebet, mint a meglévő, rendelkezésre álló dolgok folytatását. Teljesen magától értetődő, hogy tudósok egyidejűleg és egymástól függetlenül azonos dolgokat találnak föl, hogy muzsikuskok egyidejűleg azonos motívumokra lelnek... Mert a kultúra maga meghatározott természetével összhangban álló törvények szerint növekedik... Ebben az értelemben az ember sokkal inkább a kultúra tárgya. A kultúra formáinak életfeltételeit emiatt az emberen kívül kell keresnünk, mégpedig főképp a kulturális talajban, annak a környező természetnek az adottságaiban és sajátosságaiban, amelyben a kultúra él.”⁷

Frobenius tehát, elutasítva a Lavoisier-k, a Wattok és Edisonok tevékenységétől függő kulturális fejlődéstudományt, absztrakt definíciókat keres, és biológiai hasonlatokat aggat a kultúra fogalmára. Amikor azonban, okfejtését folytatva, kijelenti,

⁶ Id. mű, 6. old.

⁷ Id. mű, 6. old.

„...mindez feljogosít arra, hogy a kultúrákat organikus élőlényekként kezeljem...”⁸,

és ezzel rámutat a történelem keretei között és földrajzi beágyazottságában szemügyre vett kultúrának az individuumnál lényegesen tartósabb jellegére; a korabeli individualista túlzások ellensúlyozása céljából, ha némileg a másik végletbe esve is, kétségbe vonja az egyén „főszerepét” a kultúra alakításában; majd a biológiából vett hasonlatának továbbfejlesztéseként az egyiptomi, a görög és a német kultúrát említve, azt is megállapítja:

„...ahogyan ezek a kultúrák a világra jöttek, egyúttal alávetettjei a növekedéstörvénynek is. Esetlennek és gyámoltalannak mutatkoznak fiatalságukban, energikusnak és céltudatosnak férfikorukban és gyermekesnek bizonyulnak az elaggott kultúrák.”⁹

Ez a szociológiában járatlan etnológus a túlzott individualista szemlélettel szembefordulva, mintha a primitív népek életének a megfigyelése alapján arra akarna figyelmeztetni, hogy a modern európai társadalmat, bár másképp, de szintén áthatja valamilyen az individuumokat ellenállhatatlanul maga előtt terelő erővonalak funkcionáló, dinamikus rendszere, amit ő kultúrának nevez, amihez mi viszont szociológiai fogalmakkal közeledünk.

A természeti népeket a modern európaiakkal szembeállítva, negyedszázaddal később Frobenius azt mondja:

„Nálunk az az irányzat uralkodik, hogy az individuum személyiségét fejlesszük. Ami nálunk az individuum, az ott (ti. Afrikában) a törzs.”¹⁰

Amikor pedig a modern népek kulturáit próbálja kulturális, morális színezetű vonásokkal jellemezni, arról a sejtéséről tudósít, hogy az individuális jelleg jelentőségének erőteljes fokozódása ellenére a mi világunkat is bizonyos hiedelmek uralják, hogy ezek közül az elsődleges fontosságúak mindennapi gondolkodásunk, magatartásunk és cselekvéseink rugója, hogy a közösségi véleménnyé szilárduló hiedelmek az idő közegeiben, tehát történelmileg szemlélve – bár az egyéni élethez

⁸ Id. mű, 7. old.

⁹ Id. mű, 7. old.

¹⁰ Frobenius, Leo: *Atlantis XI., Volksdichtungen aus Oberguinea*, Jena 1924, 1. old.

mérve lassan, de – folyamatosan és ellenállhatatlanul átalakulnak, hogy a magát nemcsak a természettel, az állatvilággal, de embertársával is szembeállítva, minden és mindenki mástól különböző, különálló individuumnak képzelő modern ember kellő távlatból tekintve mégis olyan elemekből egyénné alakult lény, amely elemek kortársai (s elődei és utódai) jelentős sokaságában ugyancsak fellelhetők – köziük értve gondolati, morális, ízlésbeli s az elmemunka és magatartás millió más egyéb szilánkját megtestesítő sztereotípiát, és csupán a konkrét építőelemek egyedi strukturálódása jelent individuális változatot – akár a falevelek esetében, tenné hozzá, aki nem tart a hasonlatok elavulásában rejlő kockázattól.

E sorok írója – a múltra visszatekintő elme magabiztos fölényességétől idegenkedve – a kulturális körzetek társadalmi homogén eleminek és struktúráinak megsejtését, ezek individuális szóródása mellett, közös vonásokat kölcsönző jellegük hangsúlyozását véli kihallani Frobeniusnak abból a majd 90 esztendeje kimondott s az egyoldalú individuális szemléletmóddal szembeszegülő kijelentéséből, amely szerint: „a kultúrák organikus élőlények”.